

SZABÓ JUDIT

A „véletlen” fordulat kvázi csodája

Költői igazságosság és narratív magyarázat

A költői igazságosság fogalma Arisztotelész *Poétikájától* kezdve megjelenik a történetmesélés és dramatizálás kompozíciós elveiről való gondolkodásban, annak ellenére, hogy az erre vonatkozó terminológia és magyarázat igénye csak a 17. században merült fel. A költői igazságossággal kapcsolatos elméleti gondolkodás első megközelítésben a következő kérdésekre keresi a választ: milyen cselekvések, milyen jellemek és milyen fordulatok konstellációja támogatja a narratív kompozíció szépségét, az ezzel járó érzelmi feszültséget és gyönyörködtető megkönnyebbulést? A mese (*mítosz*) szépségét emelő technikák vonatkozásában Arisztotelész több konkrét javaslattal szolgál, amelyek közül a megismerési hiba által bekövetkező sorsfordulatnak, illetve a váratlan, mindazonáltal valószínű és észszerű történésnek szán kiemelt szerepet. Arisztotelész művészeti elképzelése a mimézis jegyében áll, gondolkodásában a cselekvések határozzák meg a jellemet. Ennek kapcsán azt tartja szerencsésnek, ha a hős morális tekintetben inkább középserű, mintsem kifejezetten tisztességes, mert ez utóbbi eset megfosztaná a sorsfordulatot költői jellegétől, lévén, hogy felháborodást váltana ki a nézőből. Arisztotelész tehát a művészeti kompozíció összefüggésében nem gondolkodik kifejezetten az igazságosság/méltányosság esztétikájáról, inkább a valószerűség poétikus megformálásának lehetőségeit kutatja.

A költői igazságosságról alkotott későbbi klasszikus elméletek ezzel szemben normatív jellegűek, és egyenesen a tökéletes narratív kompozíció receptjét magyarázzák, amelynek kulcsa nem a valószerűség, hanem a kauzális viszonyokban létesülő igazságosság. Thomas Rymer ennek kapcsán egy olyan példaszerű fiktív világ ábrázolására szólít fel, amely jobb, mint a való világ, mert harmónia és arányosság uralkodik benne,¹ tekintve hogy az erény és a

¹ A Rhymer által elképzelt költői világrendben visszaköszön Platón kozmikus igazságosságról alkotott koncepciója, amelynek költészetben való megjelenítését Platón természetesen nem támogatja. Lásd bővebben GELENCZEY-MIHÁLTZ Alirán, „Kozmikus igazságszolgáltatás az egyiptomi Ma'atról és a platóni igazságosság fogalomról”, in *Lábjegyzetek Platónhoz 7.: Az*

jutalom, valamint a bűn és a büntetés oksági logikával kapcsolódnak egymáshoz.² A művészi alkotás az isteni teremtés analógiájaként értelmezhető, amelyben a költő *alter deus*³ (egy másik isten), egy olyan világ megalkotója, amely minden elemében szervezett, ugyanis a költői igazságosság törvényként uralkodik benne. Ezek az alkotások a követendő erények felmutatásán keresztül az erkölcs alapértékeit hivatottak közvetíteni, ezáltal pedig társadalmi-nevelési feladatot is vállalnak.⁴ A morális értékek iránti didaktikus elkötelezettség mindazonáltal triviális esztétikai kompozíciókkal társulhat, amelyekben az igazságosság proklamálása éppenséggel „elapaszthatja” a költőiséget.⁵

A költői igazságosság a modern irodalomelméletek poétikusságról folytatott diskurzusában, néhány munkát leszámítva, a feledés homályába merült. Az utóbbi húsz év egy interdiszciplináris megközelítésben folytatott narratológiai vitájának „oldalvívén” azonban újra visszatért az elméleti köztudatba.⁶ A szóban forgó vita tárgya a történetalkotás koherenciája és motiváltsága – azaz a fabula egyes elemeinek kapcsolata és ezek egymás viszonylatában való megértése. A vonatkozó elméleti magyarázatokban a költői igazságosság a történetmegértés kauzális magyarázataival szembenálló paradigmaként kerül elő, mivel a narratív megértés egy olyan típusával hozzák összefüggésbe, melynek esetében az oksági elv nem nyújt kielégítő magyarázatot a történet megértésének mikéntjére. Azok a tanulmányok, amelyek az említett narratológiai problémát felvetik, művészetfilozófiai perspektívában tárgyalják a tör-

igazságosság, szerk. LACZKÓ Sándor és DÉKÁNY András, 43–54 (Szeged: Pro Philosophia Szegedi Alapítvány–Magyar Filozófiai Társaság, 2009).

² Thomas RYMER, *The Critical Works*, ed. Curt A. ZIMANSKY (New Haven: Yale University Press, 1956), 32.

³ Sebastian DONAT und Roger LÜDEKE, „Zu Geschichte, Formen und Inhalten poetischer Gerechtigkeit”, in *Poetische Gerechtigkeit*, Hg. Sebastian DONAT, Roger LÜDEKE, Stephan PACKARD und Virginia RICHTER, 9–36 (Düsseldorf: Düsseldorf University Press, 2012), 13.

⁴ Vö. Wolfgang ZACH, *Poetic Justice: Theorie und Geschichte einer literarischen Doktrin: Begriff, Idee, Komödienkonzeption* (Tübingen: Max Niemeyer, 1986), 80ff.

⁵ E probléma reflexiójához lásd Angelika ZIRKER, „Poetic Justice: A Few Reflections on the Interplay of Poetry and Justice”, *Connotations* 25, no. 2 (2015/2016): 135–151, 136.

⁶ A költői igazságosság újrafelfedezése elsősorban az evolúciós pszichológiai és kognitív poétikai megközelítéseknek köszönhető. Erről lásd részletesebben jelen folyóiratszám *Régi toposz új köntösben? A költői igazságosság újabb koncepcióiról* című bevezetőjét. A költői igazságosságról az elméleti diskurzusban viszonylag ritkán esik szó, annak dacára, hogy a populáris kultúrára narratíváit, elsősorban a játékfilmes, illetve transzmediális elbeszéléseket gyakorlatilag töretlenül uralja. Az ezekhez kötődő általános morális megítélés természetesen a folyamatosan változó kulturális trendek következtében nagyon képlékeny. E problémához lásd jelen folyóiratszámban FARMASI Lilla *Empátia és morális ítélet a narratív befogadásban* című tanulmányát.

ténetek által megvalósuló esztétikai kommunikáció jelentőségét, és gyakorta hivatkoznak Arisztotelészre és egy általa említett történetre, amely a *Poétiká*-ban a tragédiára, illetve a történetmondásra vonatkozóan a váratlan fordulat szépségét reprezentálja:

Legyen benne váratlanság

Mivel pedig az utánzás nemcsak teljes cselekvés utánzása, hanem félelmet és részvétet keltő cselekvéseké is, ezt a hatást pedig egészen különleges mértékben éri el, ha várakozás ellenére, de egymásból következőleg történnek – mert így nagyobb mértékben lesznek csodálatosak, mint ha maguktól vagy véletlenül következnenek be, hiszen a véletlen dolgok közül is azok tűnnek a legcsodálatosabbaknak, melyek azt a benyomást keltik, hogy mintegy valamilyen szándék szerint történtek, mint például hogy Mitüsz szobra Argoszban megölte Mitüsz halálának okozóját, amennyiben rádült, mikor ez a szobrot szemlélte, mert úgy látszik, hogy ilyesmi nem történik véletlenül – ezért az ilyen mesék szükségképpen szebbek.⁷

Arisztotelész számára Mitüsz gyilkosának története nem egy véletlenül bekövetkező eseményről szól, hanem az események olyan kapcsolatát meséli el, amely azért különlegesen szép, mert meglepő és az elvárások ellenében hat, ugyanakkor azt a benyomást kelti, mintha valamiféle titokzatos szándék vezérelné.

Amennyiben ezt a történetet költői igazságosságként ragadjuk meg, akkor Arisztotelészhez hasonlóan a szobor gyilkosra való váratlan rádőlését nem tekintjük pusztán véletlennek. A költői igazságosságot ugyanis azok a történetek jelenítik meg számunkra, amelyekben egy káros incidenst váratlanul büntetés követ, vagy egy jótett kiszámíthatatlan módon jutalmazásban részesül: mindkét eset pozitív fordulatot eredményez, amely nem szándék szerint, tehát nem egy ágens által tettelegesen következik be, hanem a sors ironikus csavarjaként (*ironic twist of fate*).⁸ Egy váratlan fordulatot olvasóként hajlamosak vagyunk figyelemfelkeltő jelzésként érteni, és gyakran morális jelentőséget is tulajdonítunk neki. Arisztotelész is így érti, amikor az iróniát egy hitvány/

⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások*, ford. RITOÓK Zsigmond (Budapest: Klett, 1997), 1452a1–11.

⁸ Noël CARROLL, „Tales of Dread in The Twilight Zone: A Contribution to Narratology”, in *Philosophy in The Twilight Zone*, eds. Noël CARROLL and Lester H. HUNT, 26–38 (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009), 30.

jogsértő karakterre vonatkoztatja. Az ágens egy olyan képességében bizonyul esendőnek, amelynek szuverén birtoklásáról ő és mások is meg vannak győződve (okos, de túljárnak az eszén, bátor és mégis legyőzik). Ironikus tehát a fordulat annak okán, hogy a karakter szándékai és képességei ellenében történnek a dolgok, de ez nem külső szándék műve. Egyedül az okos tehet arról, hogy becsapták, és a bátor is csak magát hibáztathatja azért, hogy legyőzték. Attól váratlan a fordulat, hogy ez tűnik a legkevésbé valószínűnek, de az ilyen meglepetések Arisztotelész szerint életszerűek, és ezért valószínűtlen jellegük ellenére mégis valószínűek.

A valószínű valószínűtlen ábrázolása

A váratlan fordulatokban azonban és az egyszerű történetekben (pragma) csodálatosan elérik céljukat. Ez ugyanis tragikus és emberi szánalmat keltő (philanthrópon). Ez a helyzet akkor, amikor annak, aki okos ugyan, de egyszersmind hitvány is, túljárnak az eszén, mint Sziszüphoszén, és amikor a bátor, de jogsértő embert legyőzik. Ez pedig valószínű is, annak megfelelően, ahogy Agathón mondja, hogy tudniillik valószínű, hogy sok dolog valószínűség ellenére is megtörténik.⁹

A költői igazságosság váratlan fordulatként és ironikus csavarként valósul meg, így van ez Mitüsz gyilkosának történetében is. Ennek a fordulatnak az értelmezési lehetőségeit David Velleman, amerikai morálfilozófus is vizsgálja, és arra a megállapításra jut, hogy Mitüsz gyilkosának a halála akkor is találóan szép történet, ha a szobor váratlan ledőlését véletlennek tekintjük, vagyis Mitüsz meggyilkolása és a gyilkos agyoncsapása között nem állítunk fel semmiféle oksági vagy valószínűségi kapcsolatot. A Mitüsz-történet kauzalitást nélkülöző narratológiai magyarázata Velleman érvelésében paradigmátikus módon példázza azt a körülményt, hogy a történeteket elsődlegesen érzelmi heurisztikával ragadjuk meg, és ez nemcsak a költői igazságosság történeteire, hanem mindenféle történetre igaz. A történetmondás ugyanis a világmagyarázat olyan ősi formájának tekinthető, amelyet többnyire természetes könnyedséggel értünk meg annak folytán, hogy a történetek már eredendően magyarázati modellek, amelyek magukért beszélnek, és nem szorulnak további magyarázatra. Velleman érvelésében a modern narratológia túlzottan nagy jelentőséggel ruházza fel az okság elvét, pedig a történetek lényegük szerint nem a kauzális logikát, hanem mindenekelőtt

⁹ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika...*, 1456a20–26.

intuitíven megértett érzelmi mintázatokat követnek.¹⁰ Velleman érvelése alapján azokat a történeteket, amelyeket a költői igazságosság példáulként aposztrofálunk, nem felsőbb akarat vagy természetfeletti gondoskodás képzetének a hozzárendelése teszi számunkra értelmessé, hanem egy jellegzetes érzelmi kadencia, amelynek középpontjában az az örömteli érzés áll, hogy az igazság beteljesül. Tehát egy történetet azért értünk meg, mert érzelmi-
leg követni tudjuk az eseményeket, tudjuk vagy legalábbis el tudjuk képzelni, hogy milyen érzés, ha egy bizonyos dolog meggesik.¹¹ Velleman sok szempontból Arisztotelész elgondolását eleveníti fel, amely általában véve a narratív vagy dramatikus művészi kompozíció érzelmi meghatározottságát hangsúlyozza, így a műfajok és a hozzájuk kapcsolódó történettípusok alapjaként is érzelmi és affektív folyamatokat jelöl meg (például a tragédiánál a félelem és a részvét, illetve a katarzis).

A költői igazságosság általános magyarázatain túllépve vizsgáljunk meg egy pontosabb definícióit is, amelyet a filozófiai és irodalomelméleti koncepciók általában kevésbé tárgyalnak.¹² Ez utóbbi fogalom vonatkozása jóval szűkebb, és még Mitüsz gyilkosának története sem fér bele, mégpedig azért nem, mert bár a szobor ledőlése a gyilkosságot követően jelentőségteljes incidens, megjelenítésében nem lehet az eredeti gyilkosságra vonatkozó ironikus vagy szimbolikus utalást felfedezni. A bűn és büntetés poétikai kapcsolatára vonatkozóan két forma ismert, az egyik szerint a költői igazságosságnak valamiféleképpen a vétkes gonosztettéből kell erednie, akit saját cselekedeteinek nem várt következményeként ér utol a büntetés. A váratlan fordulat ebben a megjelenítésben ironikus csavar, amely szándékolatlan hatásként állítja elének a megtorlást. Mitüsz gyilkosának története kapcsán túlzásnak érezzük azt a feltételezést, hogy a gyilkosság és a szobor ledőlése között bármiféle szándékolatlan okozati kapcsolat lenne. A szobor váratlan ledőlése tulajdonképpen véletlen esemény, amelyet nem lehet visszavezetni a gyilkosságra.

A másik eljárás szimbolikus jelentéssel ruházza fel a büntetésként értett mozzanatot. A szimbolikus dimenzió létesítésének módja elméleti szempontból nehezen meghatározható, ennek kulcsa, Velleman érvelésére hagyatkozva, a történetmondásban mint speciális magyarázati modellben rejlik. A köl-

¹⁰ David J. VELLEMAN, „Narrative Explanation”, *Philosophical Review* 112, no. 1 (2003): 1–25, 6.

¹¹ Uo., 21.

¹² Scott FORSCHLER, „Revenge, Poetic Justice, Resentment, and the Golden Rule”, *Philosophy and Literature* 36, no. 1 (2012): 1–16, 1.

tői igazságosság történeteiben Noël Carroll szavait idézve, a büntetés elárul valamit a bűnről, allegorikusan vagy egyéb rejtélyes módon utal a megelőző káros incidensre, vagy igazodik hozzá.¹³ A Mitosz-történetben azonban ilyesmit sem tudunk felfedezni, ezért ez az eset szigorú értelemben véve nem költői igazságosság. A szobor történetesen éppen akkor sújt le, amikor a gyilkos alatta áll, mindazonáltal az ironikus, szimbolikus utalások hiányában a büntetés képzelet kevéssé erős, a szobor ledőlése inkább szellemes, mintsem az igazságérzetet kielégítő mozzanat, ráadásul a gyilkosnak bűnhődésben sincs része.

Ám így is szépnek találjuk a gyilkos halálát, mert összekapcsolódik egy olyan vágyott képzetrel, miszerint a világ rendje helyreáll, és morálisan helyes dolog történik.¹⁴ Mitosz gyilkosa nem saját gonosztette váratlan „mellékhatásaként” pusztul el, és halálának módja nem utal az eredeti bűnre, valamint szimbolikus jelentősége sincsen, azonban ettől függetlenül a szobor ledőlése értelmezhető jogos megtorlasként. És még az sem védhetetlen értelmezés, hogy a megölt Mitosz szellemének tulajdonítsuk a szobor ledöntését. Ekkor végzetként vagy természetfeletti erők műveként tekintünk a gyilkos váratlan elhalálzására. Mindazonáltal akár csodás véletlenként, akár természetfeletti megnyilvánulásként tekintünk a gyilkos kimúlására, a szóban forgó fordulat nem kapcsolható össze egy megtorlásra irányuló emberi szándékkal, inkább úgy hat, mintha csodás módon az univerzum törvényei kényszerítenék ki az igazságosságot. Ezáltal felébreszti a költői igazságosság képzetét, amelynek esetében emberi mértékkel mérve morálisan helyes dolog történik, ugyanakkor ezzel a történettel együtt az univerzum gondoskodása és kozmikus igazságossága is kifejezésre jut.

A fenti elméleti magyarázat után vizsgáljunk meg egy olyan történetet, amely a szigorú értelemben vett költői igazságosságot jeleníti meg, ok és hatás relációjában. A leggyakrabban emlegetett példa az *Oidipusz király*, ahol Oidipuszt az apja ellen elkövetett gyilkosság nem várt következményei érik utol. A vérfertőzés és az abból fakadó drámák hosszú sora mind az eredeti apagyilkos incidensből ered, súlyos büntetést róva ezzel az egész családra. Ez a történet azonban a büntetés mérhetetlenül súlyos volta miatt (a büntetés nem psz-

¹³ CARROLL, „Tales of Dread in The Twilight Zone...”, 29.

¹⁴ Annak a gondolatnak, hogy morálisan helyes dolog történik, egy jutalmazó érzés az alapja, amelyhez intuitív módon kapcsolódik morális ítélet. Az erkölcsi megítélés érzelmi hátteréhez lásd SIMON Gábor, „»Én, a gonosz«: Az együttműködő kommunikáció hatása a morális ítéletre”, in *Irodalmi elbeszélés és morális ítélet*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Judit, 66–97 (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 73.

szol a bűnhöz) mégsem tekinthető a költői igazságosság legszebb példájának. Kreón büntetése az *Antigoné*ban kiegyensúlyozottabban viszi színre a költői igazságosságot, mert Kreón Antigoné elítélésekor tudatában van annak, hogy a legsúlyosabb büntetést rója rá, de ezzel hibát követ el, mert vakságában nem veszi észre, hogy Haimon szereti Antigonét, és ebből a hübriszből ered saját fiának (és később feleségének) váratlan öngyilkossága. De talán még ennél is jobb példa egy Schiller által balladaként feldolgozott görög történet (*Ibykos darvai*), amely arról szól, hogy a Poszeidón játékaiba igyekvő vándor költőt rablók meggyilkolják az erdőben. A haldokló Ibykos utolsó sóhajával a felette repkedő darvakat kéri tanúskodásra, és a darvak elrepülnek Korinthoszba. Nézőként a rablógyilkosok is ott vannak a korinthoszi amfiteátrumban zajló játékok forgatagában, és a darvakat megpillantva akaratlanul leleplezik magukat, majd elnyerik méltó büntetésüket.

A látszólag egyszerű, valójában nagyon is összetett Ibykos-történetnek több olvasata van. Felemelően szép, mindazonáltal lehetetlen azt gondolni, hogy az erdőben repkedő darvak megértették volna a haldokló költő utolsó kívánságát. A darvak repülése nem áll oksági kapcsolatban a gyilkossággal, pusztán egybeesik az áldozat akaratával. A gyilkosok lelepleződése azonban kauzális kapcsolat, és ironikus módon a rablógyilkosok önhibájából történik. A bűnösök csak magukat hibáztathatják a büntetésükért, a ballada olvasói viszont az univerzum igazságosságát fedezik fel a rablógyilkosok lelepleződésében.¹⁵ A darvak repülése csalja lépére a bűnösöket, ami nem tekinthető intencionális aktusnak, hanem véletlennek vagy még inkább váratlan egybeesésnek, és akárcsak a Mitosz szobrának ledőlése, ez is valamiféle emberfeletti koncepció vagy tervezés képzetét hívja elő az olvasóban.

A költői igazságosság ennek tükrében egy lényeges narratológiai problémára irányítja rá a figyelmet, amelynek magyarázata támogatja a kognitív irodalomtudomány előfeltevéseit,¹⁶ miszerint egy szöveg jelentése az olvasó elméjében, jelentésgeneráló folyamatok eredményeképpen jön létre. A költői igazságosság esetében olvasóként ott is sokszor függőségi kapcsolatot tételezünk, ahol a történet „csak” egybeesésről szól.¹⁷ A darvak történetesen éppen akkor repülnek el az amfiteátrum felett, amikor az amfiteátrum-

¹⁵ FORSCHLER, „Revenge, Poetic Justice, Resentment...”, 2.

¹⁶ A kognitív irodalomtudományi vizsgálatokról és közelítésmódokról lásd bővebben SIMON Gábor, „A kövületektől a térképekig: A költészet kognitív szemléletű megközelítési lehetőségeiről”, *Literatura* 45 (2019): 411–421.

¹⁷ Vö. HORVÁTH Márta, „Koherenciateremtés, koherenciatorés és meglepetés az evolúciós-kognitív narratológiában Bodor Ádám *Konyhatitok* című novellája alapján”, *Literatura* 45 (2019): 439–449.

ban az Erinnüszök énekét és táncát viszik színre, az éppen ott tartózkodó gyilkosok pedig ennek hatására önkéntelenül elárulják magukat. A gyilkosok ironikus lelepleződésének erőteljes szimbolikus dimenziója is van, hiszen a költő végakarata éppen a színházban, az Erinnüszök megjelenésének közepette, a művészet mágikus hatásaként teljesedik be. A bosszúistennők szimbolikusán a túlvilági költőt képviselik, a dráma pedig allegorikus olvasatban a költő tragédiáját is színre viszi. A lelepleződést hozó váratlan fordulat csodájában a művészi és „valós” tragédia egy pillanat erejéig összekapcsolódnak.

Craig Bourne és Emily Caddick Bourne, akik a filozófiai esztétika perspektívájából tekintenek az említett váratlan és a befogadó számára határozottan pozitív meglepetést kiváltó történésekre, a kauzális magyarázatot elutasítva a *kvázi csoda* terminusát vonatkoztatják a költői igazságosságra. Ez a fogalom nem pusztán véletlenként, hanem figyelemreméltó egybeesésként ragadja meg a gonosztevők büntetését előidéző váratlan fordulatot, amely rávilágít a költői igazságosság ellentmondásos megragadására. Az említett szerzők a költői igazságosságot a kvázi csodák egy elkülöníthető típusaként írják le, amely egyidőben két egymásnak ellentmondó látásmódra is fogékonyt tesz az olvasót: az egyik a történések kiszámíthatatlan kontingenciája, a másik pedig a történések közötti kapcsolatok tételezése, amely magyarázó elvként a szándékok vagy egyfajta tervezés tulajdonítását is bevonja a megértésbe.¹⁸ Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az olvasó egyidőben két egymásnak szögesen ellentmondó perspektívában ragadja meg a váratlan fordulatot: kontingenciaként és jelentőségteljes történésként. A Bourne szerzőpáros szerint a költői igazságosság kvázi csodálatos jellege engedi meg számunkra, hogy a kontingens történésekben tervszerűséget fedezzünk fel.

A költői igazságosság ebből a szempontból arra a narratológiai problémára utal, miszerint – (legalábbis bizonyos) történetek megragadásakor – nem kizárólag az okságra hagyatkozunk, hiszen ezzel nagyban redukálnánk a történetek összetettségét. Az igazságosságot előidéző kvázi csodát nem tudjuk visszavezetni egy előzetesen adott okra. A kiváltó ok (*miért?*) azonosítása problémás, mindazonáltal a mozzanat értelme (*mi végre?*) a legtöbb olvasó számára kézenfekvő.¹⁹ A Bourne szerzőpáros érvelésében a poétikai igazságosság kiváltójára vonatkozó „miért?” kérdése nem is lehet adekvát, mivel

¹⁸ Craig BOURNE and Emily Caddick BOURNE, „Explanation and Quasi-Miracles in Narrative Understanding: The Case of Poetic Justice”, *Dialectica* 71, no. 4 (2017): 563–579, 563, doi: 10.1111/1746-8361.12201.

¹⁹ Uo., 565.

egy esetlegességre vagy egybeesésre nem tudunk kauzális magyarázatot adni, még akkor sem, ha úgy érezzük, hogy ezzel a történéssel valaki azt kapta, amit megérdemelt. Éppen ezért ebben az elgondolásban nem is kauzális, hanem normatív kapcsolat biztosítja a történet koherenciáját. A Bourne szerzőpáros gondolatmenetét továbbfűzve, a költői igazságosság történeteiben fontosabb szerepet játszik a retribúció, azaz a megérdemelt büntetés koncepciója – amelyet az olvasó importál a történetről alkotott elképzelésébe –, mint az ok és hatás elve.

Ez a fajta import a magyarázata sok mágikus narratíva és a kísértettörténetek megértésének is, amelyekben a valószínűségekre alapozott oksági viszony nem jut hangsúlyosan érvényre. Az olvasó koherenciára való törekvése folytán azonban nem maradnak kitöltetlenül azok a „rések” sem, amelyeket a szerző kifejezetten meghatározatlanul hagy.²⁰ Karl Eibl szavait idézve az olvasó értelemkeresésre való törekvésében még a történet nyilvánvaló manipulációjától sem riad vissza.²¹ Heinrich von Kleist *A locarnói koldusasszony* című rövid elbeszélése szemléletes példája az olvasó forszírozott értelemtulajdonításának, amely által a történet kísértetjárást, és ezen túlmenően egy természetfeletti szándék által vezérelt költői igazságosságot jelenít meg. A történet egy itáliai arisztokrata házaspárról szól, akik egy éjszakára szállást adnak egy koldusasszonynak. Azon az éjjelen a vadászatból hazatérő márki, bár nem szándékosan, de felijeszti álmából az öregasszonyt, majd felszólítja, hogy menjen át a szoba másik sarkába. Az öregasszony a kérésnek eleget téve feláll, de elcsúszik a padlón és kileheli a lelkét. Évekkel később a házaspár anyagi gondjai enyhítése végett eladásra kínálja a kastélyt, az üzlet azonban kudarcba fullad egy kísértetjárásról szóló rémhír folytán. A házaspár a híresztelést megakadályozandó három éjszakát tölt az említett szobában. A harmadik éjszaka a márki magára gyűjtja a kastélyt, és a falusiak szerint abban a szegletben leli halálát, ahol korábban a koldusasszony feküdt. Az elbeszélő a márki és a koldusasszony halála között nem állít fel oksági kapcsolatot és egyetlen szót sem ejt sem bűnről, sem büntetésről. A kastély felgyűjtása azonban a legtöbb olvasó számára csak akkor válik értelmessé, ha ezt a váratlan mozzanatot végzetként, illetve költői igazságos-

²⁰ Vö. Márta HORVÁTH, „Der Drang nach Kohärenz: Kohärenzstiftende kognitive Mechanismen beim Lesen fiktionaler Erzähltexte”, in *Universalien? Über die Natur der Literatur*, Hg. HÁRS Endre, HORVÁTH Márta und SZABÓ Erzsébet, 47–62 (Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2014).

²¹ Karl EIBL, „Az értelmet generáló költői igazságosság”, ford. GULES Christiana és SZABÓ Judit, 416–441. A tanulmány jelen folyóirat számban olvasható.

ságként ragadja meg, azaz normatív kapcsolatot állít fel a márki és a koldusasszony halála között. Kleist elbeszélése a költői igazságosság narratív működését a kísértetjárás analógiájával tárja elénk: a költői igazságosság bosszúálló kísértet műveként „manifesztálódik” a történetben, annak dacára, hogy az elbeszélő nem igazolja ezt az olvasatot.

Kleist rendkívül rafinált elbeszélésének segítségével a költői igazságosság olyan aspektusára irányíthatjuk a figyelmet, amelyet eddig csak említettünk, és ez nem más, mint a szerző igazságossághoz való viszonya. Kleist jelen esetben az oktulajdonítás szembeötlő megvonásával már-már provokálja az olvasót saját normatív képzeteinek történetre való rávetítésére. Ugyanakkor úgy formálja meg az elbeszélést, mintha az olvasó által importált igazságosság a kirakós játék utolsó darabja és a diegetikus világ inherens része lenne, amelyre még az elbeszélő diskurzusa sincsen hatással. Kleist kihagyásos elbeszélés-technikája ezáltal lehetővé teszi azt a reflexiót, hogy nem ő (a szerző), hanem az olvasó erőlteti az igazságosságot, vagyis Kleist távolról ironizál az olvasó igazságosság iránti vágya felett.²² A költői igazságosság azonban még ebben az ironikus konstrukcióban is működik, még ha olvasóként úgy is gondoljuk, hogy a szerző nem támogatja ezt az elképzelést. Az olvasó a költői igazságosságot nem is a szerző közvetlen szándékának, hanem a világot (belülről) szabályzó elvnek tekinti. A költői igazságosság ilyen szempontból kontrasztban áll a *deus ex machina* (isten a gépből) poétikai eszközével, amely hasonlóképpen egy természetfeletti megjelenés váratlan és kiszámíthatatlan csodájával visz kompozicionális lezárást a történetbe. Azonban a *deus ex machina* a költői igazságossággal szemben a „csodát” kívülről, de nem az olvasó, hanem a szerző felől importálja, és metadiegetikus szintről valósítja meg a megbomlott viszonyok helyreállítását célzó intervenciót. Éppen ebben a funkciójában utasítja el Arisztotelész is, mondván, egy ilyen lezárás következetlen és költőietlen, mivel megbontja a kompozíció belső egységét: „Nyilvánvaló tehát, hogy a mesék (műthosz) megoldásainak is magából a meséből kell következniük, és nem mint a *Médeiában* a gépről, vagy mint az *Iliaszban* az elhajózással kapcsolatos dolgok.”²³

Kleist rövid elbeszélésére visszatérve, a történet szokványos olvasatával igazolható, hogy befogadóként a történések között akkor is függőségi kapcsolatot tételezünk, ha az adott reláció szövegszinten nem igazolható, illetve elengedhetetlennek tartjuk a történet azon, látszólag teljesen véletlenszerű ele-

²² Kleist költői igazságosságot megkérdőjelező poétikájáról lásd bővebben Susanne KAUL, *Poetik der Gerechtigkeit: Shakespeare, Kleist* (Paderborn–München: Fink, 2008).

²³ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika...*, 1454b2–4.

meit is, amelyek nem illeszkednek az okozatiság láncolatába – és feltehetően éppen ezért válnak számunkra jelentőségteljessé.²⁴ Bourne-ék és Velleman okfejtésének talaján határozottan kirajzolódik az az álláspont, miszerint a költői igazságosság történeteinek megértésében az okozatiság szerepe leértékelődni, egyéb inferenciák (normativitás/retribúció, természetfeletti tervezés, érzelmi folyamatokból táplálkozó értelemadás) funkciója ellenben felértékelődni látszik. Ezt az állítást Gregory Currie, a kognitív művészetfilozófia egyik jelentős képviselője alapvetően megkérdőjelezi. Currie egyrészt azt állítja, hogy a történet megértése sosem nélkülözheti az okozatiságot, másrészt pedig arra utal, hogy kauzalitás nemcsak az oktulajdonításra vonatkozik, hanem egy ennél szélesebb gondolkodási spektrumot ölel fel. Currie szerint az említett történetekből csak látszólagosan hiányzik a kauzális logika, annak folytán, hogy azt egyéb koncepciók, mint például a természetfeletti tervezés vagy a kozmikus igazságosság elhomályosítják.²⁵

A költői igazságosság történeteit, legalábbis Currie álláspontja alapján, könnyedén érthetjük kauzális viszonyként és egyben költői igazságosságként is: ez utóbbi esetben egy természetfeletti ágens büntető motivációjával kapcsoljuk össze a történéseket. De úgy is megérthetjük, ha sem természetfeletti tervezést, sem cselekvőt nem képzelünk hozzá, mert szükségszerű módon ekkor is relációba állítjuk az önmagukban diszkrét történéseket, mondván, az univerzum morális egyensúlya egy véletlen történéssel helyreáll. Vagyis ilyenkor is egy erős koncepcióval értjük meg a történetet, miszerint abban minden valamiért, azaz valaminek a céljából történik. A kompozíció zártságából adódó kauzalitás minden egyes elemet elhelyez egy végkifejlet felé mutató kapcsolatrendszerben, amelyben az elemek függőségi viszonyba kerülnek.²⁶ Ebben a megközelítésben véletlenről és esetlegességről nem is igazán lehet beszélni, ami felveti azt az elméleti problémát, hogy az igazságossághoz kapcsolódó költői kompozíció szövegszinten kevésbé vizsgálható, hiszen e konstrukció megalkotása az olvasó elméjébe helyeződik át. Currie a befogadó imputját hangsúlyozza, miszerint az olvasó szinte automatikusan egyéb jelentőségteljes koncepciókkal támogatja meg a történet okozati viszonyba rendeződő

²⁴ Gregory CURRIE, „Narrative Representation of Causes”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 54, no. 3 (2006): 309–316, 313.

²⁵ Uo., 314.

²⁶ A megértés könnyedsége természetesen megkérdőjeleződik olyan szövegek olvasásakor, amelyek eltérő kulturális és fogalmi sémákon alapulnak, ezért a kultúrtörténeti, stilisztikai és műfaji kontextus ismerete nélkül kevés támpontot nyújtanak az olvasónak. A problémához lásd bővebben DOMSA Zsófia, „Saga Literacy – kognitív megközelítés az irodalomtanításban”, *nCognitio: Kognitív Kultúraelméleti Közlemények* 1, 1. sz. (2022), megjelenés előtt.

elemeit. A fikcionális okozati láncolatok ugyanis erősen „fogékonyak” a pszichológiai és morális szempontból jelentős eszmék importjára. Ez a folyamat Currie megközelítésében az optikai csalódáshoz hasonlatos, amikor önkéntelen módon értelmes és jelentőségteljes geometriai formákká vagy képekké alakítunk vázlatos vonalakat formázó optikai ingereket.²⁷ Mindazonáltal ez a plauzibilisnek tűnő okfejtés narratológiai szempontból tekintve kevés támpontot nyújt, hiszen egy intuitív módon létesülő kognitív reprezentáció jelentőségét hangsúlyozva már-már nivellálja a szövegszinten tetten érhető strukturális jellegzetességeket.

A fenti sokszínű és sokszor egymásnak is ellentmondó magyarázatok áttekintése remélhetőleg hozzájárulhat a költői igazságosság mint poétikai eszköz által indukált megértési folyamatok összetettségének megragadásához, amely esztétikai, morális, kulturális/történeti, illetve érzelmi aspektusokat is felölel. A vonatkozó elméleti megközelítések a művészi kompozíció, illetve a befogadói élmény különböző komponenseire helyezik a hangsúlyt: a narratológiai-poétikai vizsgálatok a történetek meglepetést keltő, csodásnak ható strukturális komponenseire, illetve az ebben megmutatkozó ironikus mozzanatokra koncentrálnak, míg a kognitív irányultságú elméletek a váratlan fordulat gyönyörködtető jellegét kiegészítik az olvasó önmagát jutalmazó értelemkereső aktivitásával. A költői igazságosság gondolata és érzete, miszerint morálisan helyes dolog történik, illetve az esetlegességekből végül összerendeződik egyfajta tervezés, érzelmileg is elmélyíti a befogadó mű iránti elköteleződését.²⁸

Befejezésképpen arra is utalnunk kell, hogy a költői igazságosság fogalmával kapcsolatban sok általános képzet kering a köztudatban, amelyet részben filozófiai és esztétikai elméletek is támogatnak. Ezek a költői igazságosságot a happy enddel, a hős megjutalmazásával és a gonosz megbüntetésével hozzák összefüggésbe. Az újabb tanulmányok rámutatnak a költői igazságosság közhelyes fogalmának leegyszerűsítő voltára, amely ráadásul azt a benyomást ébreszti, mintha a költői igazságosság az elszenvedett veszteségeket korrigálhatóvá és a világ igazságtalanságait „kiigazíthatóvá” alakítaná. A költői igazsá-

²⁷ CURRIE, „Narrative Representation of Causes...”, 312.

²⁸ A költői igazságosság ellenpárjaként utalni kell a morális dilemmára (vagy más néven tragikus apóriára), amely hasonlóképpen egy poétikai konstrukció, de előbbivel ellentétben feloldhatatlan morális ellentmondást jelenít meg. A probléma részletes kifejtéséhez lásd Domsa Zsófia jelen folyóiratszámában olvasható *Morális dilemmák az irodalomban* című tanulmányát, illetve SZABÓ Judit, „Morális ítéletek fikcionális kontextusban: Morális dilemma Jörgosz Lánthimosz *Egy szent szarvas meggyilkolása* című filmjében”, in *Irodalmi elbeszélés és morális ítélet*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Judit, 46–65 (Budapest: Ráció Kiadó, 2021).

gosság a triviális felfogással szemben nem az igazságos rend tartós helyreállításáról vagy visszaállításáról szól, és nincsen köze a hős jutalmazásához sem, aki általában olyasmit kényszerül elszenvedni, amit a legédesebb bosszú sem tesz elviselhetővé. A költői igazságosság sokkal inkább a bűnhődés megnyugvást és valamelyest reményt nyújtó pillanatnyi csodájáról szól, amelyben nem a hős, hanem az olvasó részesül, aki empátikus vagy a történetek értelmét kutató érzékeny megfigyelőként van jelen.

